

Саган
Олександр
Назарович

Автор цифрового
підпису Саган
Олександр Назарович
Дата: 2022.08.24
14:51:05 +03'00'

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора філософських наук, професора, завідувача відділенням релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України Олександра Назаровича Сагана на дисертацію Діани Михайлівни Стеблак «Державно-церковні відносини в США», поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 052 – політологія, в галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки».

24 серпня 2022 р.

Нинішній розвиток міжнародних зв'язків та інформаційного простору, наявні глобалізаційні виклики змушують світове співтовариство детально вивчати, за потреби коригувати сформовані чи шукати нові взаємоприйнятні формати державно-церковних відносин. Багато країн, під тиском місцевої й світової громадської та політичної думки, значно змінили своє ставлення до релігійного чинника. Зокрема прийняли законодавчі акти із визнанням у державах відповідних статусів церков (релігійних організацій), що базуються на принципах рівноправності, свободи совісті тощо.

Актуальності дисертаційному дослідженню надає і той факт, що у багатьох країнах, і не лише пострадянських, відмовилися від сприйняття церкви як другорядного чи радше допоміжного і дорадчого елемента в державотворчих процесах. Адже релігія (передусім релігійні інституції) глибоко увійшла у політичне та соціальне життя, часто стала фактором формування громадянського суспільства та становлення демократичних і правових держав. Розвиток церков (релігійних організацій) неодмінно призводить до появи благодійних організацій, навчальних закладів, політичних спільнот, які в основу своєї діяльності закладають релігійні моральні цінності, повагу до людини та її життя тощо.

У цьому аспекті надзвичайно цікавим і для багатьох країн й взірцевим для копіювання є досвід державно-церковних відносин у США. Крім того, влада США не лише відстоює релігійні права та свободи у своїй країні. Згідно Закону США про міжнародну релігійну свободу (1998 р.), проводиться регулярний щорічний моніторинг стану свободи совісті у багатьох країнах

світу (зокрема й в Україні). А для виправлення грубих порушень таких прав і свобод застосовуються дуже різноманітні засоби – від політичного й економічного тиску до запровадження преференцій.

З огляду на це, актуальність дослідження Д.Стебляк не викликає сумнівів. Адже важливо знати не лише якою є нинішня ситуація у сфері державно-церковних відносин у США, але й розуміти, чому вона так склалася і які конкретні завдання вирішує саме така модель цих відносин. Дисертантці вдалося загалом показати, яким чином у США були реалізовані конституційні принципи відокремлення держави і церкви, зокрема як це відбулося у сфері освіти, показати існуючий правовий статус церков (релігійних організацій) та кліру загалом.

Дослідження здійснене в руслі пріоритетних напрямів розвитку вітчизняної науки і має безпосередній зв'язок із робочою програмою навчальної дисципліни «Релігійний фактор у міжнародних відносинах». Дисертація виконана у межах комплексної науково-дослідної теми кафедри міжнародної політики факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»: «Україна в системі європейської політичної інтеграції» (№ 0116U005073).

На наш погляд, достатньо коректно сформульовані мета і завдання дослідження, визначені напрями наукового пошуку. Це зробило можливим досягнення означеної мети й відповідних результатів, сформульованих у тексті дисертаційної роботи і підсумованих у загальних висновках.

Серед усіх підрозділів роботи особливо відзначимо третій розділ дисертації («Релігійний чинник у політиці США», С. 124-178), де проаналізовано вплив церков (релігійних організацій) на політичні процеси у США наприкінці ХХ – початку ХХІ століть, а також показано, яким чином і чому деякі релігійні напрями підтримують політичні лобістські програми. Окремо слід відзначити третій параграф розділу («Релігійні організації української діаспори у становленні та розвитку державно-церковних відносин

у США», ст. 181-195), де Д.Стеблак показала етнозберігаючу функцію деяких українських релігійних інституцій, їх роботу із налагодження зв'язків із Україною, допомоги Батьківщині.

Ціннісним і вартим особливого відзначення є здійснене Д.Стеблак дослідження поняття «державно-церковні відносини» (Параграф 1.1. «Поняття «державно-церковні відносини» та «модель державно-церковних відносин», С. 26-33). та його співвідношення із моделями державно-церковних відносин (Параграф 1.2. «Види моделей державно-церковних відносин», С. 33-45). Можна погодитися із дисертанткою в тому, що нині у науковому світі не існує єдиної універсальної дефініції «державно-церковні відносини» і навіть класифікації їх моделей (С.32).

Але уточнимо, що навряд чи це можливо, оскільки нині немає єдиної і загальноприйнятої дефініції поняття «релігія», «церква», «держава». І навіть у поняття «відносини» різні дослідники включають різні складові. Відтак можна лише вітати намагання дисертантки докласти і своїх зусиль у цій сфері, зокрема і у намаганні дати визначення поняттям «державно-церковні відносини» (С. 32) та «моделі державно-церковних відносин» (С.32). Цей аналіз важливий для розуміння того, яким чином Д.Стеблак бачить ті аспекти у державно-церковних відносинах у США, які вона запланувала дослідити.

Здійснений Д.Стеблак аналіз базових чинників, які впливають як на розвиток інституційованої релігійності, так і на вплив цієї релігійності на політичні процеси у США, має практичне значення не лише для вітчизняної науки, але й для розвитку українських державно-церковних відносин. Адже цей аналіз, по-перше, показує усю складність та неоднозначність процесів формування «стіни відокремлення» держави та церкви в США, означає включенність політичного істеблішменту цієї країни у конфесійні процеси. По-друге, із отриманих висновків щодо особливостей впливу релігійного чинника на виборчий процес у США, стає також зрозумілим різність ситуації в Україні та США у цьому контексті. Адже, попри добре розвинену

інституційну релігійність, в Україні релігійний чинник фактично не відігравав жодної помітної ролі на жодних виборах, а партії із релігійною ідеологією не користувалися підтримкою більше 1% (у межах соціологічної похибки).

Отримані Д.Стеблак результати загалом розкривають сутність понять «державно-церковні відносини» та «моделі державно-церковних відносин» у контексті політичних процесів у США. Порушена у дисертації проблематика і результати дисертації, запропоновані практичні рекомендації об'єктивно виходять за межі лише політологічних студій та дискусій – зачіпають філософські проблеми буття релігії у суспільстві, відповідальності держави загалом і кожного громадянина зокрема, за дотримання у країні свободи совісті.

Слід також відзначити, що Д.Стеблак опублікувала з теми дисертації 19 наукових праць (9 – у фахових наукових виданнях України), а також провела апробацію ідей дослідження на наукових конференціях. Вартим уваги є і перелік використаної літератури, який нараховує 250 джерел, з яких 189 – англomовні. Це засвідчує намагання дисертантки оперувати передусім першоджерелами та опиратися на досвід політологічного аналізу осіб, безпосередньо включених в специфіку американських державно-церковних відносин. Цікавими є й складені Д.Стеблак 6 таблиць, 4 рисунки та 4 додатки, які більш систематизовано показують особливості аналізованих дослідницею матеріалів.

Високо оцінюючи дисертаційне дослідження Д.Стеблак і не піддаючи сумніву якість отриманих результатів, необхідно зазначити, що воно не позбавлене певних недоліків. А тому висловлюємо ряд зауважень і побажань, що могли б, на наш погляд, удосконалити дослідницьку працю.

1. Державно-церковні відносини передбачають цілий комплекс різних «площин» взаємодії державних структур та (переважно) структур інституційованої релігійності (власне релігія, як сукупність доктрин віровчення та традиційного культу, за невеликими винятками, практично не задіяна у процесах відносин із державою). У дисертації проаналізовано розвиток загальних питань становлення свободи совісті й статусу конфесій

та кліру (параграфи 2.1; 2.3), а також виділено проблеми, які супроводжували формування нинішнього освітнього процесу (сфера освіти – параграф 2.2.).

Проте поза увагою дисертантки залишилися формування таких відносин в армії (силових структурах загалом). Про капеланів лише побіжно згадано на ст. 52, 71, 117 (у контексті статусу кліру у США) та на сторінках 120-121 перераховано кваліфікаційні вимоги до капеланів та їх функціональні обов'язки. Проте формування капеланського корпусу у США – не менш складна і політично вмотивована проблема, аніж сфера освіти. І хоча у списку праць Д.Стеблак вказана окрема праця її авторства «Забезпечення свободи віросповідання солдатів і військових капеланів у США», проте належного висвітлення ця тема у дисертації не отримала. Тим більше, що тема капеланства у силових структурах значно ширша від власне військового капеланства.

Крім того, важливими є питання співпраці держорганів США із релігійними організаціями у сфері охорони здоров'я, структурах пенітенціарної системи, не шкільних закладах виховання, забезпечення можливості реалізувати релігійні потреби на крупних інфраструктурних об'єктах (вокзали, торгові центри тощо), співпраці із правоохоронними органами тощо. Наслідком особливостей взаємодії держави і церков (релігійних організацій) є також і характер відносин між конфесіями, який складається у країні. Принаймні названі аспекти державно-церковних відносин, на наш погляд, мали б бути хоча б схематично висвітлені у дослідженні.

2. У процесі свого аналізу державно-церковних відносин у США, дисертантка часто наголошує, що будь-яке посилення церковних позицій (молитва у школі, згадування Бога у промовах президентів, присязі чиновників тощо) є порушення суті Першої поправки до Конституції США. Проте, на наш погляд, Д.Стеблак варто врахувати той факт, що ні автори Конституції, ні автори Першої поправки (Дж.Медисон і Т.Джефферсон) не намагалися повністю вилучити релігію із політичного/суспільного життя країни. Йдеться швидше про те, що держава, в особі уряду, не повинна

дотримуватися якоїсь конкретної позиції в релігійних питаннях. Бо і Церква, і держава якісніше виконуватимуть свої функції за умови відсутності взаємозалежності. Таке розділення не ізолює, а зміцнює Церкву, оскільки її діяльність повністю зосереджуватиметься у сфері релігії. А саме міцна релігійна основа посилює демократію. З іншого боку: в умовах поліконфесійності, створення якихось преференцій одній із релігійних течій є неможливим (наприклад, лише протестантських течій у США понад 220); у США ніколи не було суспільного запиту на повну секуляризацію політичного простору (перетворення релігії на «приватну справу»).

З цих позицій деякі проміжні висновки дисертантки, особливо ті, що стосуються сфери освіти та апелювання до релігійності чиновників, а також рішень судів, могли б бути менш категоричними щодо твердження про порушення Першої поправки. Адже конституційність кожної такої зміни неодноразово підтверджувалася у судах.

3. На наш погляд, у дисертації (параграф 2.1. «Політико-правові аспекти формування та реалізації американської моделі державно-церковних відносин», С. 58-82) слід було також приділити увагу тому факту, що багато «релігійних» політичних ініціатив американської влади у середині ХХ ст. мали чітке політично-ідеологічне забарвлення й пов'язані із протистоянням із Радянським Союзом («холодною війною»). Це стосується, наприклад, поновлення у 1956 р. формули «В Бога ми віруємо» як національного девізу (демонстрація несприйняття комунізму/атеїзму). Громадяни США вважали комунізм/атеїзм явищем антипатріотичним, відтак з 1957 р. девіз друкували на однодоларових купюрах, а з 1966 р. – на купюрах усіх номінацій (офіційне використання девізу неодноразово судами визнано таким, що не суперечить Конституції.). Саме в контексті «холодної війни» присяга прапоріві США отримала на початку 1950-х доповнення «під Богом» («under God»). Для законодавців ці слова означали різницю між США та СРСР (принаймні на цьому наголошував Д.Ейзенхауер на церемонії офіційного підписання нового статуту присяги).

Важливе місце у системі державно-церковних відносин у США нині займає й Національний день молитви, згадки про який теж чомусь відсутні

у дисертації. У розпал «холодної війни» (з 1952 р.) він став проводитися на регулярній основі, а з 1988 р. Конгрес затвердив регулярну дату його проведення (перший вівторок травня). Цей захід поступово набув міжнародного статусу – вже багато років у ньому беруть участь і українські делегації.

4. Дисертантці варто більш критично поставитися і до напрацювань Самуеля Гантінгтона. По-перше, праця відомого вченого «Зіткнення цивілізацій» не є доказом конфліктів між «Церквою та релігією» та цивілізаціями (С. 26), а є лише однією із наукових гіпотез. По-друге, у цій праці є системна помилка, на яку нами вже неодноразово вказувалося. Зокрема дослідник виділяє цивілізації (китайська, японська, індуїстська, ісламська, західна, православна, латиноамериканська і африканська) та стверджує, що майбутні конфлікти та суперечки будуть виникати на розломі (кордонах) цих цивілізацій. Проте Гантінгтон помилково включив Московію та Україну в одну «православну цивілізацію», проігнорувавши не лише грецьке православ'я, європейські національні Церкви, але й суттєві та саме цивілізаційні відмінності українського та московитського варіантів православ'я. Підтвердженням цієї хиби Гантінгтона є й той факт, що нинішня війна Росії проти України триває в середині ніби ж однієї «православної цивілізації», де не мали б виникати надломи. Ця війна загострює протистояння Росії із демократичними країнами, що змушує росіян шукати (і часто вдало) варіанти залучення на свою сторону «китайську, індуїстську, ісламську, африканську цивілізації» (за Гантінгтоном). Цим самим ця теорія нині показує свою неспроможність.
5. Дисертантці також варто було більш уважно ставитися до підбору авторів, на праці яких вона опирається при формуванні своїх висновків. На наш погляд, П.Р.Магочі не є автором «найвагомішого дослідження ролі державно-церковних відносин у США української діаспори» (С. 55). Крім того, назва книги П.Магочі не перекладається як «Наші люди. Карпаторусини та їхні дисиденти у Північній Америці» (С.55), або «Наші люди. Карпато-русини й інші дисиденти в Північній Америці» (С.182). оригінальний варіант «Our People. Carpatho-Rusyns and their Descendants in

North America» ми б радили перекладати як «Наші люди. Карпаторусини та їхні нащадки в Північній Америці».

Написана майже три десятиліття тому, ця книга має підтекст т.зв. «політичного русинства» і москвофільства. Не випадково ж автор підкреслює, що «карпаторуська парафія у Міннеаполісі ... перейшла до Російської православної місії в Америці» (С.184). На наш погляд, Д.Стебляк варто було б радше скористатися напрацюваннями Ю.Бачинського, М.Ветухіва, О.Сліпушко та інших авторів, а також фундаментальним україно-американським дослідженням «Українська діаспора» (Київ-Чикаго, 1994), «Історія релігії в Україні: у 10-ти томах» (Т. 9. Релігія і Церква в історії української діаспори. К., 2013), напрацюваннями конгресів українознавців тощо.

Підсумовуючи тему із джерелами, також зазначимо, що при написанні дисертації також варто було б використати такі знакові праці з даної тематики, як: Державно-церковні відносини: світовий досвід і Україна (історико-політичний аналіз) / С.Сьомін, Ю.Кальниш, В.Петрик. К., 2002 (135 с.) та Encyclopedia of Religious Liberty / ed. by Cookson Catharine. N.Y., London: Routledge, 2003 (512 p.).

6. Параграф «Релігійні організації української діаспори у становленні та розвитку державно-церковних відносин у США» (С. 181-195) потребує доопрацювання й уточнення. Зокрема у параграфі йдеться переважно про діяльність УГКЦ й православних церков у США. Фактично не показано формування української протестантської діаспори, яка також є важливим чинником державно-церковних відносин, особливо на заході США.

Відповідно до назви підрозділу, у викладі очікувалося отримати інформацію про особливості відносин релігійних організацій українців із владними структурами США, еволюцію домінування політичних уподобань в українському релігійному середовищі та їх лобістських зусиль тощо. Зокрема, на наш погляд, також варто було б звернути увагу на ролі організацій української діаспори у налагодженні конструктивного діалогу між США та Україною в усіх сферах, згадати діяльність Українського конгресового комітету Америки (УККА) об'єднує більшість українських

організацій США), створення Українського Конгресового Кокусу (групи американських парламентарів), організацію роботи в т.ч. діаспорних релігійних інституцій із відміни поправки «Джексона-Веніка» щодо України тощо.

7. Д.Стебляк варто було б попрацювати і над стилістикою тексту, а також більш уважно ставитися до деталей, які завжди важливі. Наведемо кілька прикладів не уважності дисертантки, які змінюють суть викладеного. Зокрема, навряд чи є «держави, що виступають за приватизацію релігій» (С. 36). Невдалий переклад, адже швидше йдеться про «приватний статус релігії», а не її «приватизацію», що далі й пояснюється. На сторінці 40 дослідниця пише, що «Американську модель державно-церковних відносин ... створювали засновники Південної Америки». Очевидною є механічна помилка в означенні материка (Північна Америка). Проте навряд чи можна стверджувати, що отці-засновники США були «засновниками Північної Америки» (С. 40).

Пишучи про елементи, які «містяться у найбільш поширених моделях державно-церковних відносин», дисертантка пише про «Симфонію» відокремлення держави і церкви» (С.41). Тобто йдеться саме про відокремлення держави та церкви. Проте у богословській, а згодом і в науковій літературі вже віддавна закріпився термін «симфонії», «симфонії влад». І означає він не відокремлення, а саме тісну співпрацю, узгодження, в ідеалі – об'єднання.

Щодо уточнення дисертанткою «дефініції низки базових понять», також є питання щодо доцільності таких уточнень. Зокрема йдеться про поняття «релігійна організація», яку пропонується означувати як організацію, «яка заснована на певній релігії чи віруванні, здійснює свою діяльність на безприбутковій основі» (С. 201). Тобто, за логікою такого «уточнення», якщо організація отримує прибуток (а таких немало за межами США), вона перестає бути «релігійною». Проте це певна підміна понять, оскільки йдеться про те, що у США релігійні організації звільняються від оподаткування лише за умови їх безприбутковості (додатковими умовами є також не участь у виборчих кампаніях і в політичній агітації).

Декларування прибутку не робить громаду не «релігійною», а лише позбавляє її статусу «неоподаткування» (що прописано в законі) і включає механізм оподаткування.

Проте зазначені недоліки роботи не впливають на загальну позитивну оцінку дисертації Д.Стеблак «Державно-церковні відносини в США». Відтак вважаємо, що дисертація є завершеним, цілісним, оригінальним авторським дослідженням актуальної проблеми, що за своїм науковим рівнем, отриманими результатами, науковим та практичним значенням відповідає вимогам до дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» за спеціальністю 052 «Політологія», і відповідає вимогам наказу МОН України № 40 від 12.01.2017 р. «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації» (зі змінами від 12.07.2019 р.) і «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії» (Постанова Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44). Відтак вважаємо, що авторка дисертації – Стеблак Діана Михайлівна – заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 «Політологія».

Доктор філософських наук, професор,
провідний науковий співробітник,
завідувач відділенням релігієзнавства
Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди
НАН України

О.Н.Саган

Підпис <u>О.Н.Саган</u>
свідчую.
вчений секретар Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України
Р.В.Самчук <u>РВ</u>